

УДК 94(438)

**ФОРМУВАННЯ ОСІ БЕРЛІН–РИМ–ТОКІО
НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ****THE FORMATION
OF THE BERLIN–ROME–TOKYO AXIS
ON THE EVE OF THE SECOND WORLD WAR****Григорук Н. А.,**кандидат історичних наук, доцент
кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства,
Тернопільський національний педагогічний
університет ім. Володимира Гнатюка (Тернопіль,
Україна), e-mail: n.hryhoruk@ukr.net**Hryhoruk N. A.,**Ph.D., associate professor of world history and
religious studies, Ternopil National Pedagogical
University Volodymyr Hnatyuk (Ternopil, Ukraine),
e-mail: n.hryhoruk@ukr.net

Досліджено процес утворення осі Берлін–Рим–Токіо напередодні Другої світової війни. Метою статті є на основі комплексного і об'єктивного аналізу висвітлити основні етапи формування блоку агресивних держав в контексті історичних подій. З'ясовується, що об'єднувало Німеччину, Італію та Японію. Розглянуто основні умови підписання Антиконтинентального пакту. У підсумку автор робить висновок, що шлях до нового порядку йшов через війну та порушення усіх міжнародних прав та зобов'язань. Дослідження ґрунтуються на використанні комплексу загальнонаукових, структурно-функціональних та історичних методів.

Ключові слова: вісь, Берлін, Рим, Токіо, фашизм, договір.

The process of formation of the Berlin–Rome–Tokyo axis on the eve of the Second World War has been studied. The purpose of the article is to highlight the main stages of the formation of a bloc of aggressive states in the context of historical events, based on a comprehensive and objective analysis. It seems that it united Germany, Italy and Japan. The main conditions for the signing of the Antikontinental pact are considered. As a result, the author concludes that the way to the new order was to fight crime and the violation of interagency laws and social obligations. The research is based on the use of a complex of general scientific, structural-functional and historical methods.

Keywords: axis, Berlin, Rome, Tokyo, fascism, treaty.

На початок 1921 р. рух Муссоліні нараховував майже 200 тис. членів. В його ідеології переважав націоналізм, але й були окремі соціалістичні елементи. Багато хто, особливо молодь, чекали від руху вирішення особистих проблем. На парламентських виборах 1921 р. фашисти отримали 35 мандатів. У листопаді 1921 р. фашистський рух оформився в Національну фашистську партію. Тим часом політична нестабільність у країні наростала. З липня 1921 р. по серпень 1922 р. змінилось три кабінети. Спроба Союзу праці, створеного в лютому 1922 р. п'ятьма профспілковими організаціями та соціал-реформістами, шляхом загальнонаціонального страйку, оголошеного 1 серпня, змусити буржуазні партії створити антифашистський уряд, закінчилась невдало [4, с. 456].

Урядові партії не прийняли безцеремонного тиску, по-перше, а по-друге, тодішні соціалісти ще не асоціювалися з лівими силами реформістського типу. А масові сутички, що почалися між лівими й фашистами, розглядалися як обстановка, що давала уряду можливість маневрувати. Врешті-решт уряд був сформований, але ще правіший за своїм складом. У самій соціалістичній партії навколо

питання вести чи не вести боротьбу з фашистами почалися гострі суперечки, які на з'їзді у жовтні 1922 р. закінчилися розколом партії. Виключені реформісти утворили Унітарну соціалістичну партію (УСП) на чолі з Ф. Тураті.

Тим часом фашисти рвалися до влади. Наприкінці жовтня 1922 р. фашистський з'їзд в Неаполі зажадав міністерські портфелі. Фашистські загони стали готуватися до походу на Рим. Уряд подав у відставку, а новий кабінет короля Віктора Еммануїла III доручив формувати Муссоліні, який бачився єдиним, хто спроможний зупинити хаос в країні. Після цього 30 жовтня загони фашистів вступили в Рим. Муссоліні очолив уряд, в який увійшли також ліберали і представники Народної партії. Італія стала першою країною, де фашисти прийшли до влади.

Першою і найважливішою причиною було «червоне дворіччя», коли Італії загрожував комунізм і була таким чином найбільша небезпека інституту приватної власності. Значною мірою приходу фашистів до влади сприяла хвиля повоєнного націоналізму, який живився невинуватими воєнними втратами і кривдами «підступних» союзників. До того ж італійська демократія, яка стала формуватися лише в період лібералізму Джолітті (кінець XIX – початок XX ст.), була незрілою і недосвідченою. І цілком можна погодитись з німецьким істориком Гурландом, що «італійський фашизм зобов'язаний своїм успіхам не «надміру» капіталізму, а недостаті капіталізму, індустріалізації, промислового пролетаріату» [8, с. 234].

Сприяла фашизму в Італії також відсутність його практики в попередній світовій історії та демагогія фашистів, якій потрібно віддати належне, була вмілою і стосувалася конкретних справ, знайшла численних прихильників в усіх верствах населення. Прихід фашистів до влади був обумовлений також існуючим на той час в Італії розкладом політичних сил. А тому не дивно, що верхівка на чолі з королем просто здала владу фашистам. Слідом за «червоним дворіччям» наступило «чорне двадцятиріччя».

Прихід фашистів до влади поклав початок створенню нового механізму влади. Усе ж одноактною корінної ломки попередніх владних інститутів не відбулося: зберігалася конституція, парламент, багатопартійна система, коаліційний уряд. Італійські фашисти діяли обережно, методом поступового перебирання до своїх рук владних функцій. Процес цей розтягнувся на кілька років. Старі органи залишалися, але влада переходила до нових, фашистських. Так фактично законодавчим органом стала Велика фашистська рада (ВФР), створена в грудні 1922 р., куди входило керівництво фашистської партії, міністри-фашисти і особисто відібрані Дуче місцеві фашистські лідери. Озброєні фашистські загони («скадри») стали в 1923 р. Добровільною міліцією національної безпеки (ДМНБ), що присягнула королю й на 1930 р. нараховувала 750 тис. членів. До префектів та інших посадових осіб адміністрації

були приставлені фашистські політичні радники – своєрідні комісари. Вирішальна роль у державі переходила до нових фашистських владних структур [1, с. 198].

У січні 1933 р. до державного керма Німеччини стала очолювана Гітлером фашистська націонал-соціалістична робітничка партія. Встановленню фашистських режимів сприяло те, що фашизм найбільше відповідав зовнішньополітичним амбіціям певних політичних кіл, які не погоджувались з реаліями, що склалися у світі після війни. На початку 30-х рр. позиція Франції погіршилась. Стала відчутнішою загроза її безпеці з боку Німеччини. Вона починає переговори з СРСР щодо укладення франко-радянського пакту про ненапад, який укладено у 1932 р.

У 1935 р. до складу Німеччини в результаті плебісциту увійшла Саарська область. У березні 1936 р. німецькі війська вступили в Рейнську область. Німеччина переозброїлась й була готова до агресивних дій. До середини 30-х років Італія стала висувати вимоги щодо перегляду колоніальних володінь в Африці. У жовтні 1935 р. вона напала на Ефіопію. Навесні 1936 р. ця війна завершилася: Ефіопія стала італійською колонією. Найсерйознішим наслідком криз 1935–1936 рр. Стало утворення Осі «Рим – Берлін». Незважаючи на недовіру до Гітлера, Муссоліні все чіткіше й чіткіше орієнтувався на зближення з Німеччиною [8, с. 456].

9 червня 1936 р. міністром закордонних справ Італії було призначено графа Чіано, зятя Дуче. Він був тоді палким шанувальником Муссоліні й відвертим прихильником союзу з Німеччиною. Новий міністр пропаганди Альф'єрі, що заступив на цій посаді Чіано, рішуче стояв за примирення з Німеччиною.

Стимулювало зближення Німеччини, Італії й зміна ситуації в Європі. Окупація Ефіопії та інші африканські проблеми змушували Італію шукати противагу Англії і Франції. Вже 29 червня німецький посол Ульріх фон Гассель запропонував Галеаццо Чіано визнання з боку Німеччини завоювання Ефіопії, про що й оголошено 23 липня. Схоже на те, що протягом літа Гітлер вагався між зближенням з Італією та зусиллями добитися дружби з Англією.

23 вересня німецький міністр Ганс Франк відвідав Муссоліні й передав йому запрошення фюрера до візиту в Німеччину. Франк говорив про «необхідність чимраз тіснішої співпраці між Німеччиною та Італією». Муссоліні пообіцяв передати німецькому урядові підготоване Іденом дос'є під назвою «Німецька загроза», що його зумів роздобути посол у Лондоні Діно Гранді. Врешті-решт 20 жовтня до Берліна прибув Чіано. 21 жовтня він мав там зустріч з фон Нойратом – міністром закордонних справ Німеччини. Вони підписали договір, що включав нині широко відомий, а тоді секретний протокол, який констатував спільність поглядів на сучасне та майбутнє Європи. 24 жовтня Чіано зробив візит Гітлерові в Берхтестаден, де й передав йому згаданий англійський документ:

«доповідь справила на фюрера глибоке враження, і після невеличкої паузи він просто-таки вибухнув» [11, с. 345].

Гітлер висловився за створення широкого антибільшовицького фронту й заявив, що «Німеччина та Італія разом можуть перемогти не тільки більшовизм, але й Захід. Включно Англію». Підписано угоду – так званий жовтневий протокол. Гітлер, який 24 серпня підписав декрет про дворічний строк Військової служби, заявив Г. Чіано, що буде готовий до війни в 1939 р. А 26 жовтня 1936 р. виникає вісь «Берлін–Рим» [6, с. 185].

Підготовча робота зі створення союзу агресивних держав почалася після виступу Гітлера в 1933 р. на з'їзді нацистської партії, у якому він висловлювався про Японію в дружніх тонах. Цю роботу проводив німецький військовий аташе в Токіо полковник Ейген Отт. За завданням уряду він представив у 1934 р. доповідь про стан збройних сил Японії, у якому він висунув пропозицію про створення японо-німецького військового союзу. Тому що в реалізації цієї пропозиції була зацікавлена і Японія, японський уряд призначив у травні 1934 р. військовим аташе в Берліні підполковника Хіросі Осіма, якому і було доручено приступити до переговорів.

Одним з результатів цих переговорів було прибуття в Берлін у травні того ж року офіційної місії Японії на чолі з адміралом Косносуке Мацусита. Під час його перебування в Німеччині були продовжені переговори про висновок військового союзу, що підтверджувалося повідомленням військового аташе США в Берліні Вуста: «...маються дані, що показують наявність незвичайно тісних і дружніх відносин між Німеччиною і Японією впритул навіть до можливого військового союзу» [10, с. 193].

Обговорювалися так само економічні та зовнішньоторговельні питання для досягнення найбільш тісних зв'язків.

Переговори Японії і Німеччини про висновок військово-політичного союзу були продовжені в 1935 р. Навесні 1935 р. Ріббентроп заявив Осіма про готовність німецького уряду укласти союз з Японією. Після обговорення цієї пропозиції Х. Осіма передав згоду Японії на підписання договору між двома країнами. Для обговорення деталей майбутньої угоди протягом 1935 р. у Німеччину приїжджали різні місії, що вели переговори щодо військових і економічних питань.

Наприкінці листопада, та на початку грудня 1935 р. у Берліні відбулася нарада японських військових аташе, акредитованих у столицях європейських країн, що обговорювали питання про японо-німецький союз. На початку 1936 р. у Берлін прибула нова японська військова місія на чолі з генералом Іто, уповноважена вести переговори щодо військових зобов'язань партнерів майбутнього блоку.

Навесні того ж року до Японії прибув дипломат нацистів Гак. Ціль поїздки Гака в Японію складалася в з'ясуванні питання про те, як далеко піде японський уряд у співробітництві у військовій

області, якщо буде досягнута домовленість про зазначений союз, а так само про те, наскільки сильним союзником Німеччини у військовій області може бути Японія.

Лише після утворення кабінету Хіроta, і з квітня 1936 р. переговори стали розвиватися по звичайних дипломатичних каналах. Переговори продовжив японський посол у Берліні Мусякодзи [3, с. 86].

Німеччина продовжувала підкреслювати свою велику зацікавленість у якнайшвидшому завершенні переговорів з Японією і виражала готовність піти на поступки. Німецький посол у Китаї Траутман, інформований про хід переговорів указував, що Німеччина була навіть згодна відмовитися від претензій на її колишні тихоокеанські володіння (Маршаллові, Маріанські і Каролінські острова), отримані Японією за мандатною системою на Версальській мирній конференції.

Зрештою зближення Японії і Німеччини закінчилося тим, що 25 листопада 1936 р. Був підписаний між цими державами Антикoмiнтернiвський пакт. Ініціатором і прямим виконавцем у підготовці і підписанні пакту був Ріббентроп. Пакт був підготовлений до літа 1936 р. Остаточний текст військово – політичного договору був підготовлений Ріббентропом разом з Осима і Мусякодзи до 23 жовтня 1936 р. і у такому виді він піддавався обговоренню на засіданні дослідницького комітету [2, с. 321].

25 листопада 1936 р. Німеччина і Японія уклали «антикомінтернівський пакт», спрямований на координацію дій в питаннях протидії комунізму. Пакт передбачав обмін інформацією про діяльність Комінтерну, і до участі в нім запрошувалися усі країни, що вважали загрозовою для себе діяльність Комінтерну. Договір полягав строком на п'ять років (продовжений в 1941 р.). Згідно з секретним додатком до договору Німеччина і Японія зобов'язалися у разі війни однієї з них з СРСР не приймати заходів, здатних полегшити положення Радянського Союзу і не укладати з ним угод, що суперечать духу «антикомінтернівського пакту». Фактично це означало, що Німеччина і Японія уклали угоду про взаємний нейтралітет на випадок війни з СРСР [11, с. 156].

Хоча передусім він був антирадянським, пакт одночасно побічно був спрямованим проти Франції і Великобританії. Оскільки в уряді Франції брали участь комуністи, умови «антикомінтернівського пакту» можна було за бажання розповсюдити і на неї. До Великобританії це не відносилося, але німецько-японське зближення об'єктивно скоувало можливість Лондона вільно діяти в Європі в мить, коли в Азії саме від Японії могла виходити загроза для британських володінь.

У результаті німецько-італійської і німецько-японської угод у світі стала складатися структура політичної координації трьох з чотирьох тоталітарних держав, що існували на той час. Ця структура зміцніла, коли в листопаді 1937 р. Італія приєдналася до «антикомінтернівського пакту».

Розділ, що містився в договорі про обмежений німецько-японський союз проти СРСР був секретним: сторони зобов'язувалися без взаємної згоди не укладати зі СРСР ніяких політичних договорів, що суперечать духу даного договору. Антикoмiнтернiвський пакт Німеччина і Японія маскували так само плани війни зі своїми конкурентами на континентальних ринках між Англією, Францією. Деякі далекосхідні спостерігачі англосаксонських країн указували, що антикомуністичний пакт спрямований не тільки проти Кoмуністичного Інтернаціоналу, але і проти всіх, хто співпрацюють з комуністами, попереджаючи, що даний пакт, після приєднання до нього 6 листопада 1937 р. фашистської Італії кидає виклик Британській імперії [8, с. 397].

По оцінці Ріббентропа спочатку Антикoмiнтернiвський пакт був пактом ідеологічним. «Ми, німці, не бажали терпіти поширення комунізму. Зрозуміло, при цьому мався ще і політичний момент, спрямований проти Росії. Він у більшій чи меншій мері служив закулісною причиною пакту. Те, що цей пакт був спрямований проти демократичних країн світу, невірно. Навпаки, після підписання його я дуже намагався спонукати Англію вступити до нього, але успіху не мав. У мене ніколи не було такого враження, що Японія зможе використовувати цей пакт для дії чи проти Китаю, чи проти південної частини Тихого океану». На справді ж цей пакт дійсно був відкритий для підписання для інших країн. Але якщо вивчити умови цього пакту, то видно, що інші країни просто не могли його підписати, звісно окрім Італії [9, с. 376].

Таким чином, обидві держави прагнули на базі єдності і цілей об'єднатися і створити військово-політичний союз. Японія, що готувала велику війну, у край мала потребу в союзнику.

Кожний з учасників цього договору мав намір використовувати свого партнера у своїх інтересах. Німці домагалися зобов'язань Японії у відношенні участі в європейських справах, японці ж хотіли використовувати своїх союзників на Далекому Сході.

Головне значення Антикoмiнтернiвського пакту, що утворилась вісь «Берлін–Токіо» полягало в тім, що це був документ, спрямований проти СРСР, що знаходився в повній відповідності з зовнішньополітичним курсом правлячих кіл Японії антирадянською політикою і пронимецькою орієнтацією.

Обидва його учасника ставили метою створити нарадчий ворожий Радянському Союзу блок і координувати антирадянські дії на міжнародній арені. Про це свідчать висловлення керівних політичних діячів Японії, рішення різних нарад у Японії напередодні підписання пакту й особливо додаткова секретна угода до Антикoмiнтернiвського пакту. Характерно для Німеччини і Японії те, що в ході попередніх переговорів у Берліні і Токіо обидві сторони обговорювали питання про претензію у відношенні радянських територій: Японія претендувала

на територію від Східного Сибіру до Байкалу, Німеччина – на Україну [1, с. 232].

У різного роду мемуарах, що вийшли в післявоєнний період, а також в американській і англійській літературі містяться різні думки щодо характеру і спрямованості Антиконтинентського пакту.

Японський дипломат Того Сигенорі в такий спосіб відзивався про висновок пакту: «Ціль пакту – у створенні оборонного союзу проти СРСР. З огляду на нацистську тактику вибухових дій... я вважав співробітництво з Німеччиною скрутним, тому що радикальні дії Гітлера обіцяли стати джерелом великих потрясінь у Європі і навіть в усьому світі. Тому я заперечував проти того, щоб Японія зв'язувалася з Німеччиною» [11, с. 79].

Державний секретар Хелл відзначав, що «пакт зовні був спрямований на самозахист від комунізму, але в дійсності це була підготовка для подальшої насильницької експансії інших націй» [5, с. 68].

Підписання Антиконтинентського пакту викликало повне схвалення з боку німецької преси, у Японії це сприйняли негативно. Політики, члени парламенту і бізнесмени побачили в ньому загрозу посилення контролю військових над японським політичним життям. Критика уряду, що дозволила армії нав'язати свій дипломатичний курс, привела до падіння кабінету міністрів. Проте, висновок пакту і ріст антирадянської пропаганди полегшили Японії здійснення агресивного курсу в Китаї.

Однак початок широкомасштабної японської агресії в Китаї в 1937 р. викликало істотне охолодження в японо-німецьких відносинах. Одним з найбільш спірних питань, що свідчили про розходження інтересів обох союзників, було питання про подальшу долю колишніх німецьких тихоокеанських володінь, що перейшли у розпорядження Японії. Німеччина порушила питання про їхнє повернення. Але Японія поставилася до цих вимог різко негативно [7, с. 238].

Але якщо дивитися на той факт, що згодом Німеччина підписала пакт про ненапад із СРСР, то можна засумніватися у тому на скільки серйозно Німеччина ставилася до Антиконтинентського пакту. В 1936 р. Це для Німеччини було важливо, тому що вона готувалась до нападу на СРСР і шукала собі союзників та помічників. За три роки ситуація змінилась і Німеччина вирішила не квапитись по відношенню до Радянської Росії.

І тут Японія перенесла найбільший шок та потрясіння. Союзниця фашистської Німеччини в боротьбі за «новий порядок» в світі, Японія отримала 23 серпня 1939 р. страшний удар. Ніколи – ні до, ні після – в історії не було випадку, щоб Японський уряд йшов у відставку по причині створення договору між двома іншими державами. В даному випадку відставка відбулася якнайшвидше. А прем'єр-міністр Японії Хіранума, палкий шанувальник Гітлера, висловив в вигляді коментарів на звістку про пакт між Німеччиною та СРСР лише єдине слово: «Неприпустимо!» [6, с. 71].

Отже, досередини 30-х років Німеччина, Італія та Японія стали на шлях прямого порушення умов післявоєнного врегулювання. Над всією Версальсько-Вашингтонською системою нависла загроза. Альтернативою їй був запропонований Німеччиною, Італією та Японією заснований на пануванні «новий порядок», який зводився до розподілу світу між цими державами. Шлях до нового порядку йшов через війну та порушення всіх міжнародних прав та зобов'язань.

Список використаних джерел

1. Бердичівський, ЯМ., 1997. 'Всесвітня історія', 2-е видання, Київ, 457 с.
2. Бузов, ВГ., 2008. 'История современного Востока XX–XXI веках', Ростов на Дону: *Издательский центр «Март»*, 103 с.
3. Васильев, ЛС., 2004. 'История Востока', М.: *Наука*, 220 с.
4. 'Документи по истории Мюнхенского сговора 1937–1939', 1979, М.: *Политиздат*, 471 с.
5. 'Динамические модели как средство описания поведения международных систем и субъектов отношений во времени', 2005, *Международные отношения: социологические подходы*, М., 185 с.
6. 'История державы и права зарубежных країн', 1998, Під ред. О. А. Жидкова і Н. А. Крашенинниковой, Москва, 367 с.
7. 'Эволюция международных отношений и государственно-центристский подход', 2006, *Международные отношения: социологические подходы*, М., с.233–238.
8. 'Энциклопедия в 24-х томах «Всемирная история»', 2000, «Итоги Второй Мировой войны», М.: *Историческая литература*, 520 с.
9. Стегарь, СА., 1980. 'Дипломатия Франции перед второй мировой войной', М.: *Международ. отношения*, 280 с.
10. 'Трудные вопросы истории: поиски и размышления', 1991, М.: *Политиздат*, 272 с.
11. Ширер, У., 1991. 'Взлет и падение третьего рейха', Т.1. М.

References

1. Berdychiv's'kyj, JaM., 1997. 'Vsecvitnja ictorija (World history)', 2-e vydannja, Kyi'v, 457 s.
2. Buzov, VG., 2008. 'Ictorija covremennogo Vostoka XX–XXI vekah (The history of the twentieth century XX–XXI centuries)', Roctov na Donu: *Izdatel'ckij centr «Mart»*, 103 s.
3. Vacil'ev, LC., 2004. 'Ictorija Vostoka (Eastern history)', М.: *Nauka*, 220 s.
4. 'Dokumenty po ictorii Mjunhenckogo sgovora 1937–1939 (Documents on the history of the Munich word a 1937–1939)', 1979, М.: *Politizdat*, 471 s.
5. 'Dinamicheckie modeli kak credtvo opicanija povedenija mezhdunarodnyh cictem i cub#ektov otoshenij vo vremeni (Dynamic models as a means of describing the conduct of international systems and relational movements in time)', 2005, *Mezhdunarodnye otoshenija: cociologičeckie podhody*, М., 185 s.
6. 'Ictorija derzhavy i prava zarubizhnyh kra'i'n (The requirements of the law and the law of the criminals)', 1998, Pid red. O. A. Zhydkova i N. A. Krashenyynykovoj, Mockva, 367 s.
7. 'Jevoljucija mezhdunarodnyh otoshenij i gocudarctvenno-centričtckij podhod (The evolution of international relations and the state – centrist approach)', 2006, *Mezhdunarodnye otoshenija: cociologičeckie podhody*, М., s.233–238.
8. 'Jenciklopedija v 24-h tomah «Vcemirnaja ictorija» (Encyclopedia in 24 volumes of the World History)', 2000, «*Itoги Vtoroj Mirovoj vojny*», М.: *Ictoričeckaja literatura*, 520 s.
9. Ctegar', CA., 1980. 'Diplomatija Francii pered vtoroj mirovoj vojnoj (French diplomacy before World War II)', М.: *Mezhdunar. otoshenija*, 280 s.
10. 'Trudnye voprocы ictorii: poicki i razmyshlenija (Difficult questions of history: searches and reflections)', 1991, М.: *Politizdat*, 272 s.
11. Shirer, U., 1991. 'Vzlet i padenie tret'ego rejha (The rise and fall of the Third Reich)', Т.1. М.

* * *